– *Бабайлар һәм әбиләр, әтиләр һәм әниләр, абыйлар һәм апалар, сугыш кемгә кирәк?!*

Әдәбият

1. Максимов, Н.В. Сөйләм калыбы – гади җөмлә. – Казань: Изд-во РИО ГБУ «РЦМКО», 2013. – С. 286-294.
2. Максимов, Н.В. Технология обучения татарскому языку на основе моделей речи. (На русском и татарском языках). – Казань: Татар. кн. изд-во, 2015. – 255 с.

Мансурова Рамиля Нурисламовна
Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ БОРЫНГЫ ЫРЫМ-АРБАУЛАРЫНДА ГОМУМТӨРКИ ЛЕКСИКА (М. ӘХМӘТҖАНОВ ХЕЗМӘТЕНӘ НИГЕЗЛӘНЕП)

В статье рассматривается лексика общетюркских слов, которые зафиксированы в текстах заговоров в монографии Марселя Ахметзянова «Татар халкының борынгы ырым-арбаулары һәм төрле фалнамәләре» (2012).

Ключевые слова: *татарский язык, общетюркская лексика, древние заговоры, лексикология, этимология, семантика.*

The article is fixed to the Turkic lexical words used in the monograph Marsel Axmetzyanov «Ancient spells and different predictions of Tatar people» (2012).

Key words: *The Tatar language, the Turkic lexical, ancient conspiracies, the lexicology, the etymology, the semantics.*

Марсель Әхмәтҗановның «Татар халкының борынгы ырым-арбаулары һәм төрле фалнамәләре» хезмәтендә тупланган кульязмалар кырык елдан артык археографик экспедицияләр барышында борынгы язмаларда табылган чыганаклардан тупланып төзелгән. Текстлар сакланган язма чыганаклар XVII-XIX йөзләргә карый. Бу гасырларда ырым текстларында сүзләрнең катнаш булуы, ягъни төрки һәм гарәп-фарсы алынмаларын еш куллану күзәтелә, ләкин кульязма текстларында кулланыла торган сүзләрнең күпчелеген гомумтөрки сүзләр тәшкил итә.

Ырым сүзе төрки халыкларда киң таралыш алган. Татар, башкорт, кыргыз, казак, ногай, тува һ.б. төрки телләрдә *-ыру, -ыры* вариантлары теркәлгән һәм алар «күрәзәләү, яхшыга юрау» мәгънәсендә килә. Ырым сүзе бик борынгы чорда ук кулланылышта булган. Борынгы төрки сүзлектә ырым сүзенә билгеләмә бирелмәгән, синонимы *ырык (ïrq)* лексемасы кулланылган. Әлеге сүзнең түбәндәге мәгънәләре китерелгән: алдан әйтү, алдан күреп

әйтү, фараз итү, багу, шулай ук *ïrq sač* тезмәсе дә кулланыла, ул алдан чамалап кую, фараз итү, шобага салу мәгънәләрендә килә [ДТС, 1969]. Татар телендә *ырык (ïrq)* лексемасы очрамый, ырым сүзе мәгънәсендә кулланыла. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә *ырым* сүзе – борынгыдан калган, күбесенчә ялган ышанулар, хорафатларга нигезләнгән гадәт йола. Хорафатлар буенча: көчләргә, табигатькә йогынты ясый торган магик алымнар, чаралар, сихер, им-том мәгънәләре белән аңлатыла [ТТАС, 2005].

Марсель Әхмәтҗанов хезмәтендә ырымнарның ике тибы китерелгән: дәва һәм мәхәббәт ырымнары. Борынгы дәва ырымнары төрле авырулардан, чирләрдән дәвалау юллары булып торган. «Бу методның бүген дә психологиядә, рәсми медицина да инандыру белән тынычландыру, дәвалау ысулы булып кулланудa беткәне юк.» [Әхмәтҗанов, 2012]. Дәва ырымнары хезмәттә зур урын алып торалар. Мисал өчен, бозуны дәвалау, кан агуны туктату, эч авырганнан, җен кагылганнан, бүсер, зәхмәт теле, йылан теле, теш авыруы һәм башка ырымнар.

Кан агуны туктату ырымы.   Алтын инә, алтын җеп – Алтын җөен җөйлимен, Көмеш инә, көмеш җеп – Көмеш җөен җөйлимен.   Бакыр инә, бакыр җеп – Кан җөен җөйлимен! [Әхмәтҗанов, 2012].

Бу ырым шигъри ритмга салынган. Борынгы кеше алтын, көмеш, бакыр җеп һәм инә образларының магик көченә ышанып кан агуны туктатып була дип фаразлаган. Ырымны эмоциональлек төсмере белән әйтү, авырудан арынуга сәбәп буларак бәяләнгән. Ырымнар тирәлекне хыялда буйсындыру, борынгы кеше ихтыярына хезмәт иттерү максатында барлыкка килгәннәр [Бакиров, 2008].

Текстларда юрау, күрәзәләү төшенчәсен белдерү өчен ырым сүзенең синонимы *арбау* сүзе бирелгән. Бу сүз татар телендә - арбау, кыргыз телендә - арбау, дарым, җалыну, кара калпак телендә - арбау, җалбарыну мәгнәләрендә йөри. Борынгы төрки сүзлектә арбау сүзе бирелмәгән, аңлатмалы сүзлектә – кемне дә булса үзенә тарту, үз ихтыярына буйсындыру, карату, тылсым һәм тылсымлы сүз мәгънәләрендә кулланылуы күрсәтелгән [ТТАС, 2005]. Әлеге сүз диалектларда да киң таралыш ала. Бараба диалектында арбау, Түмән өлкәсенең саз ягы сөләшендә «сихерләү» мәгънәсендә килеп, арбыу сүзе белән белдерелә.

Хезмәттә йылан арбау, бозуга каршы арбау кулъязмалары китерелгән.

Йылан арбау. ...Аглый йылан, таглый йылан Зәһәрле кисемләр – кара йылан, чакар булсаң тиз чык, чыкмас булсаң күч чык. Хакдан фәрман, күлм... Ходайдин кошың килде, чык. Сөләйман пәйгамбәр дәми берлә кәф.. чык. Бабадин әмер багы бу торур, хәйранә туйранә ...хәйранә туйренә ... нә .. кеше [Әхмәтҗанов, 2012].

Әлеге арбауда да магик көчләргә табыну, сүзнең көченә ышану ярдәмендә йыланнан котылуны тасвирлаган текстны күреп була.

Ырым һәм арбау сүзләреннән тыш хезмәттә гомумтөрки *им* сүзе дә кулланыла. Бу сүз борынгы төрки сүзлектә *em* сүзе ярдәмендә белдерелә, дәвалау чарасы, дару мәгънәләрендә йөри. Шулай ук *em jürüntäk* сүз формасы буларак та кулланыла [ДТС, 1969]. *Em* сүзе кумык, кыргыз, казак, ногай, каракалпак, тува, алтай телләрендә, *им* варианты – татар, башкорт, чуваш телләрендә бар. Бу сүздән татар телендә имлә, имче сүзләре барлыкка килгән. Текстларда имче-томчы, им-том парлы сүзләре дә очрый. Им сүзе аерым гына да кулланыла һәм реаль мәгънәгә ия, аның икенче компоненты диалектларда яисә башка тугандаш телләрдә кулланыла. Пермь өлкәсе татарлары сөйләшендә бу сүз им-йом вариантында, казан арты, тау ягы сөйләшләрендә им-том вариантында йөри. Марсель Әхмәтҗанов хезмәтендә бозудан саклану име бирелә:

...Йите диңгезнең артында бер кара козгын бар, борны көмеш, тырнакы алтын. Аны кайчан кеше бозса, бу фәләнне анда бозсын, йаман хәстә кит!... [Әхмәтҗанов, 2012].

Кара козгын образы һәм бу кошны сурәтләү өчен кулланылган символлар ярдәмендә ырымчы кешеләрне бозымнан саклап калган. Бозымнан арыну сүзнең реаль көченә ышануга сәбәп булып торган.

Алла, Ходай, күк, әмер бирүче, боеручы, падишаһ мәгънәләрен белдерә торган гомумтөрки *Тәңре* сүзе дә ырым текстларында бик еш кулланыла. *«Нә кем йитмеш ике төрлүк милләт, йитмеш ике төрлүк сихырләрне кем кылдыйлар ирсә – Тәңре кодрәте берлән мин ачтым!»* [Әхмәтҗанов, 2012]. *Тәңре* сүзе гомумтөрки *тәңри* сүзеннән ясалган. Борынгы уйгур телендә – Тәңри, башкорт телендә – Тәңре, кыргыз телендә – Таңир сүзләре формасында йөри. Ырым текстларында *Тәңре* сүзенең *Тәңри* фонетик варианты да очрый: *«Әүвәл унбиш «Фатиха», унбиш айтел-көрси, унбиш йасин, унбиш кол-алалаһу әл-кафирин, кол әгузи биреб, әл-фәлакъ унбиш кол биреб әл-нас укыб, Тәңри бәхил булгай»* [Әхмәтҗанов, 2012].

Текстларда, еш кулланыла торган – *бозар, алыр*, *әйләнер*, *чыгар*, *торыр, килер* фигыльләре, шулай ук гомумтөрки сүзләр. Фигыльләрдә –р формасы борынгы төрки, фигыльнең киләчәк заманда кулланыла торган башлангыч формасы. Д.Г. Тумашева үз хезмәтендә, Н.Б. Борһанова казан арты сөйләшләрендә бу форманың әһәмиятен билгеләгәндә, аның мәгънәсен «билгесез киләчәк заманда башкарылачак эш» яисә «сөйләүче киләчәктә әлеге эшнең башкарылачагын алдан ук белә» дип күрсәтә. *Алланың бер вә барлыгына сыгынып ивдин ивгә йөрермен, ишекдин чыгып төз капкаларга керермен, вә һәм төз капкалардин чыгып төз йаланларга, төх йуллар берлә китәрмен.* [Әхмәтҗанов, 2012].

Гомумән, татар ырымнары һәм аларның образлар системасы, теле озак гасырлар кичү аркасында күп мәдәниятләрнең кыйммәтләрен үзләренең кыска гына текстларында саклап килгәннәр [Әхмәтҗанов, 2012]. Алар рухи культура тарихы чыганаклары. Тел ягыннан ырымнар XVII-XVIII йөзләрдәге

беркадәр фонетик һәм морфологик язылыш традицияләрен саклыйлар. Лексика ягыннан татар тел байлыгы тотрыклы саклана, шулай ук текстларда гомумтөрки лексиканың күп булуы күзәтелә.

Әдәбият

Әхмәтҗанов, М.И. Татар халкының борынгы ырым-арбаулары һәм төрле фалнамәләре. – Казан : РТ ФА Тарих институты нәшрияты, 2012. – 271 б.

Әхмәтҗанов, Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001, – 272 б.

Бакиров, М.Х. Татар фольклоры: Югары уку йортлары өчен д-лек / М.Х. Бакиров. – Казан: Мәгариф, 2008. – 359 б.

Татар халык сөйләшләре: Ике китапта: Беренче китап / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ.б. – Казан: Мәгариф, 2008. – 463 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты нәшрияты, 2005. – 848 б.

Тумашева, Д.Г. Татарский глагол. Опыт функционально-семантического исследования грамматических категорий. – Казань: Изд-во КГУ, 1986, – 189 с.

Древнетюркский словарь. – Ленинград: Изд-во «Наука», 1969. – 676 с.

Мортазина Ләлә Рәисовна

ТР ФА нең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты, Казан

АБДУЛЛА ӘСӘДУЛЛИН – КҮРЕНЕКЛЕ МЕТОДИСТ

В статье рассматривается педагогическая деятельность видного татарского ученого и методиста, автора учебников татарского и русского языков, внесшего огромный вклад в развитие методики преподавания русского языка в национальной школе и татарского языка в русскоязычной аудитории А.Ш. Асадуллина.

Ключевые слова: *татарский язык, русский язык,методика, учебники,развитие речи, активные методы, аудирование, диалогическая речь, монологическая речь, методическое наследие.*

The article considers pedagogical activity of the famous Tatar scientist and methodologist A.Sh. Asadullin. He is the author of many textbooks of the Tatar and Russian languages. A.Sh. Asadullin has made a huge contribution to development of methods of teaching the Russian language in the Tatar School and the Tatar language in Russian-speaking audience.*He has created the technique based on development of oral speech.*

Key words: *Tatar language, Russian language, technique, textbooks, development of the speech, active methods, audition, dialogical speech, monological speech, methodical heritage.*

Татарстанда дәүләт телләрен үстерү, саклау һәм өйрәнү – республика сәясәтендәге иң актуаль юнәлешләрнең берсе [Государственная...]. Белем